

Godssystem og landsbyfællesskab i senmiddelalderen

af Anders Bøgh

De nedenstående betragtninger er især fremkaldt af, at Per Ingesman i et tidligere hefte af dette tidsskrift har gjort mig den ære at hænge en hel artikel op på polemik mod noget, jeg engang har skrevet.¹ Trods denne indsats lykkedes det ham imidlertid ikke at overbevise mig om, at jeg havde taget fejl. Tværtimod blev jeg ved læsningen af de øvrige artikler i det pågældende hefte af *Bol og By* overbevist om, at jeg i de omdisputerede anliggender havde endnu mere ret, end jeg selv oprindeligt troede! Da emnet for uenigheden, som jeg nedenfor skal søge at anskueliggøre, er af grundlæggende betydning for forståelsen af det danske samfund ikke alene i senmiddelalderen, men også i godt og vel et par århundreder efter Reformationen, kan sagen nok bære endnu nogle tryksider. Og da jeg nu er i gang med at forsvare mig, har jeg ikke kunnet modstå fristelsen til også at kommentere nogle

synspunkter, som Ole Fenger har fremført i en anmeldelse af bl.a. min nævnte artikel.²

Af hensyn til vor læser, vil det nok være rimeligt at starte med at repetere nogle hovedpunkter: I artiklen om "Feudalisering og bondekommunalisme" argumenterede jeg for, at den strukturelle udvikling i forbindelse med den såkaldte senmiddelalderlige landbrugskrise betød, at den fysiske afstand mellem godsejere og bønder som oftest blev større. Generelt blev godserne færre og større. Strøgodsbesiddelse blev langt mere udbredt, og godsejernes vigtigste forbindelse med fæstebønderne bestod i relativt sjældne opkrævninger af afgifter. På den anden side blev landsbyerne 'demokratiseret' i og med, at et godssystem præget fortrinsvis af småbrug, der leverede arbejdskraft til større brug, blev afløst af nogenlunde ensartede, selvbærende fæstebrug.

Anders Bøgh (f. 1945), cand. mag. i historie og samfundsfag, lektor i middelalderhistorie ved Historisk Institut, Aarhus Universitet. Har især beskæftiget sig med senmiddelalderlig social, juridisk og politisk historie. Har bl.a. skrevet artikler om sociale forhold på landet i perioden, f.eks. "Mere om selvejerne i senmiddelalderen", *Fortid og Nutid* 1984, og "Med Guds og Sankt Eriks hjælp". Sociale oprør i Sverige-Finland 1432-38" i *Til kamp for friheden. Sociale oprør i nordisk middelalder*, red. A. Bøgh m.fl., 1988.

Hvor systemet tidligere var stærkt hierarkisk med kontrol og 'magttilstedeværelse' gennem flere led, blev det nu sådan, at "dyrkingen og den daglige drift og det daglige liv med samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende, som de klarede uden indblanding fra andre" (s. 100f.). Derudover kan der så meget passende i senmiddelalderlig lovgivning findes indicier for, at det klassiske landsbyfællesskab for alvor fik gennemgribende betydning i denne periode.³ Disse udviklingstræk foreslog jeg, at man kan sammenfatte under begrebet "bondekommunalisme".

Samtidig var udviklingen i senmiddelalderen præget af, at godsejerne i langt højere grad fik tilkæmpet sig formel magt over deres fæstebønder. Først og fremmest ønskede de og fik de i stor udstrækning retslig immunitet i forhold til deres bønder, dvs. at de bestræbte sig på at holde andre jurisdiktioner, og især den kongelige, væk fra forholdet til deres fæstebønder. Derudover fuldbyrdedes en udvikling, hvor de fleste øvrige træk i det vesteuropæiske, højmiddelalderlige livegenskab/serfdom i større eller mindre udstrækning blev realiseret i Danmark. Disse og beslægtede fænomener kan sammenfattes under begrebet "feudalisering". Jeg foreslog endvidere, at årsagen til denne udvikling især var, at godsejerne ønskede en øget formel magt

over deres fæstebønder, fordi deres reelle magt over dem var aftagende. Jeg kunne have tilføjet, at udviklingen i hvert fald på den sjællandske øgruppe derved kom til at ligne den østelske/østeuropæiske, hvor livegenskabet voksede frem samtidig med eller efter, at det var forsvundet i Vesteuropa.⁴ Således anskuet kræver fænomenet nok nogle mere dybtgående forklaringer, men det skal jeg undlade at forsøge her.⁵

Heroverfor argumenterer Per Ingesman, at det ikke forekommer ham "umiddelbart logisk" (s. 9), at bønderne i større omfang passede sig selv samtidig med, at godsejerne fik større formel magt over dem inklusive adgang til øgede indtægter i den forbindelse. Dernæst sætter han ved hjælp af et temmelig enestående regnskabsmateriale fra ærkebispens gods i Skåne ud for at demonstrere, at der blev udøvet en overordentlig tæt kontrol med ærkebispens fæstebønder. Og hermed mener han så at have afvist, at bønderne i større omfang levede i kollektiv autonomi – for at udtrykke det lidt fint.

Det anvendte materiale udgøres især af oppebørselsregnskaber fra ærkebispens official Hans Skovgaard fra 1519-22. Heraf kan man blandt meget andet slutte sig til, at Hans Skovgaard fra oktober 1521 til november 1522 var i stand til at afsløre (godt?) 25 forbrydelser på et gods, der omfattede mere end 1100 gårde.

En rudimentær sammenlignende undersøgelse synes imidlertid ikke egnet til at sikre Hans Skovgaard en plads i detektivernes kongerække. Hans Skovgaard kunne således afsløre/opkræve bøder i 8 voldssager og 3 drabs-sager. Ifølge Jens Chr. V. Johansens artikel i samme hefte blev der i årene 1621-30 fra landsbyen Buddinge (20 gårde 1682) anlagt i alt 14 sager om "angreb på liv og legeme" på Sokkelund herredsting, om end han også skriver, at en fjerdedel af godt 50 voldssager i perioden kom fra Buddinge, Gentofte, Gladsaxe og Vangede!⁶ I regnskabsåret 1585-86 lykkedes det på Herlufsholm Skoles gods, som bestod af 135 gårde og 42 huse at opkræve bøder i 11 sager, heraf seks voldssager.⁷ På det lille Tanggård gods bestående af ca. 22 gårde opkrævede fogeden 1554-56 sagefald i vist 15 sager.⁸ Hvis alt andet er lige, kunne det se ud til, at jo mindre godset var, jo større var chancen for, at fogeden fik fornøjelse af bøndernes lovovertredelser, idet jeg tillader mig at se bort fra muligheden af, at skånske bønder generelt var mere fredelige og lovlydige end fynske.⁹ En sådan, lidet overraskende konstatering støtter ét af de ræsonnementer, jeg har fremsat i ovennævnte artikel.

Stadig forudsat, at skånske bønder ikke var specielt fredelige, rejser dette problemet om, hvorledes de konflikter blev løst, som Hans Skovgaard ikke fik kendskab til. Også dette giver hans regnskaber et vist indblik

i. I 1520 havde han fat i en sag, hvor en bonde havde slået en anden bondes hustru "blå og blodig udi hendes egen stue". Dette var parterne imidlertid selv kommet overens om, men uheldigvis for dem blev Hans Skovgaard opmærksom på sagen, hvorefter han også kunne redde sig en bøde fra den slagne kvindes mand, fordi han havde modtaget erstatning "og dulgte sagen" (s. 16). Det har utvivlsomt været fristende at gøre dette, og andre er nok sluppet heldigere.

Hvis vi går lidt videre med dette problem, er det værd at fæstne sig ved et forhold, som både Hans Henrik Appel og Jens Chr. V. Johansen diskuterer i deres artikler i det nævnte hefte af *Bol og By*:¹⁰ Det for os at se besynderlige fænomener, at de allerfleste sager forsvinder ud af tingbøgerne igen, efter at de er rejst. Det fremgår ikke, hvorledes de afsluttes. Dertil har Johansen fundet ud af, at tilbøjeligheden til at rejse sager på herredstinget havde en nær sammenhæng med, hvor tæt på tingstedet, man boede. De fjernereboende i herredet påtog sig sjældent besværet med at rejse til herredstinget for at rejse anklage i en sag, som dernæst som oftest forsvandt fra herredstinget igen. Egentlig forståeligt nok! Men hvorledes blev kontroverserne så afgjort? Her melder sig ifølge de to forfattere flere muligheder, som de dog prioriterer lidt forskelligt: 1) forlig mellem parterne, hvor et eventuelt sagsanlæg ved herreds-

tinget kunne tjene til at markere, at sagen var alvorligt ment; 2) at sagerne reelt blev afgjort af gods-ejeren/hans foged, som efter 1523 havde hals- og håndsret (politi- og eksekutionsmyndighed) over sine undergivne; 3) at sognepræsterne greb ind og mæglede forlig mellem de stridende ifølge lovgivning derom fra 1629/1643; og endelig 4) at landsbystævnerne dømte mellem eller forligte parterne.

Sidstnævnte mulighed synes at virke mest tiltrækkende på Johansen, idet han refererer, at myndighederne gang på gang krævede (visse typer af) sager afgjort ved domstolene og ikke på landsbystævnerne. Stærk støtte for dette synspunkt kan findes hos Poul Meyer, der sammenfatter sin opfattelse således: "Forholdet til domstolene er i første række karakteriseret af et almindeligt ønske blandt bymændene om at holde alle stridigheder af enhver art inden for bylagets egne rammer, og der er ingen tvivl om, at dette ønske omfatter alle sager, af hvad art nævnes kan".¹¹ Imidlertid kan der ikke herske tvivl om, at godsejernes bøderettigheder har ført til, at mange sager er blevet afgjort ved såkaldt "aftingning", dvs. at fogeden har overbevist sagvolderen om, at sagen burde afsluttes med en passende bøde, uden at man ulejlige domstolssystemet i den anledning. At dette har været overordentlig udbredt kan ud over af Hans Skovgaards regnskaber bl.a. ses af

bestemmelserne i nogle af de bevarede landsbyvedtægter, hvor det fastsættes, at naboerne skulle hjælpe en bonde økonomisk, der blev "overfaldet" af herskabet med økonomisk tab til følge, eventuelt således at han blev tvunget til at aftinge for sig. Derudover kan man finde bestemmelser om, at man ikke måtte gå til herskabet i sager, som vedrørte landsbyfællesskabets kompetence, at man ikke måtte bagtale hinanden over for herskabet, samt at man ikke måtte røbe bystævnets beslutninger over for "vor modpart".¹²

Der kan således næppe herske tvivl om, at bønderne i videst muligt omfang ønskede at klare deres egne problemer selv. Og i landsbyfællesskabet havde (eller fik de) nogle institutionelle rammer, der var egnede til dette formål. Landsby- eller grandestævnet tog sig, som vedtægterne viser, især af problemer omkring den daglige drift, og i sådanne sager havde eller fik det en af alle parter anerkendt jurisdiktion. Men denne ramme kunne altså bruges også til en videregående selvstændig og kollektiv konflikthåndtering. Dette bevirkede så, at godsejere og andre myndigheder over tid i stadig voksende omfang blandede sig i landsbyfællesskabernes forhold. Som Martin Rheinheimer beskrev det for hertugdømmet Slesvigs vedkommende i samme hefte af *Bol og By*, gik udviklingen fra autonome landsbyfællesskaber til myndighedsregule-

ring af disse; noget som også er velkendt fra Kongeriget.¹³

Jeg kan altså ikke se, at Hans Skovgaards virke på ærkebispens gods skulle invalidere den opfattelse, at "det daglige liv samt den daglige justits i landsbyerne i langt højere grad end før blev bøndernes eget fælles anliggende". Som det fremgår af forbeholdet, har jeg aldrig påstået, at senmiddelalderen indebar, at bønderne kom til at leve i *total* kollektiv autonomi. I så fald kunne Per Ingesman med rette beskyldte mig for manglende logik. Der er heller ingen, der nogensinde har påstået, at betegnelsen "bondekommunalisme" skulle dække over forhold, hvor bønderne levede i en slig paradisisk tilstand.

Et andet problem er så, hvorvidt forholdene på ærkebispens gods kan antages at være typiske for senmiddelalderlige godsforhold, således som Per Ingesman argumenterer for. Der er ingen tvivl om, at ærkebispens formelle magt var større end en almindelig godsejers, idet han ifølge Hans Skovgaards regnskab kan ses at have udøvet både den kongelige/offentlige jurisdiktion, gejstlig jurisdiktion og godsejerjurisdiktion i forhold til 'sine' bønder.¹⁴ Noget lignende var mere eller mindre gældende også for det øvrige bispegods, som også, som påpeget af Per Ingesman, så vidt vi ved, blev administreret på tilsvarende måder. Måske har effektiviteten af kontrollen med bønderne

på krongodset og på visse andre større gejstlige godskomplekser været af sammenlignelig art. Imidlertid kan man næppe generalisere fra disse gamle, veletablerede godser til adelens godser. Én af de ting, der karakteriserer adelsgodset i denne periode, er de bestandige til absurde grader af retfærdighed gående arveskifter.¹⁵ Denne retfærdighed gik bl.a. ud på at sikre alle arvinger lige dårligt beliggende gods. Dårlig beliggenhed på dette tidspunkt betød især, at godset var vanskeligt at kontrollere/administrere. Da de ovenfor summarisk beskrevne konsekvenser af landbrugskrisen var *mest* udprægede på adelsgodset, ligesom det var adelige godsejere, der pressede på for at få mere formel magt over deres bønder, er det nok på sin plads at modificere/præcisere mine opfattelser til, at de beskrevne forhold oprindeligt var mest udprægede på adelsgodset. I forbindelse med og efter Reformationen sker der imidlertid efterhånden store ændringer i besiddelsesforholdene til de gamle institutionelle godskomplekser. Dette kunne antages at medføre ændringer også med hensyn til de her behandlede spørgsmål. Imidlertid skal jeg fastholde, at Hans Skovgaards regnskaber for mig at se viser, at der også på ærkebispens gods var grænser for, hvad der lod sig kontrollere. Og at også de rejser spørgsmålet om alternative former for konfliktløsning i landsbyerne. Bortset fra det, er det i høj grad

værd at fremhæve det værdifulde i, at vi takket være Per Ingesman har fået tilgang til en så tidlig og spændende kilde til, hvorledes godsejerjurisdiktion kunne arte sig i praksis.

De her behandlede problemer afslører altså en helt fundamental 'magttrekant' i 14-15-16-1700-tallets danske landbrugssamfund mellem den fremvoksende statsmagt, godsejermagten og bøndernes kollektive, autonome regulering af egne forhold. I den alt flere gange nævnte artikel forsøgte jeg bl.a. at argumentere for, at de tre vinkler i denne 'trekant' alle i en vis forstand blev styrkede i senmiddelalderen – dog er hovedinteressen koncentreret om godsejere og bønder. Det lyder jo, som antydet af Per Ingesman, som noget vrøvl! Imidlertid kan der ikke herske tvivl om, at godsejernes *formelle* magt over deres fæstebønder var kraftigt tiltagende i senmiddelalderen, men samtidig er der altså meget, der tyder på, at bøndernes *reelle* magt over deres egne forhold samtidig øgedes. Der er altså tale om to forskellige dimensioner af begrebet 'magt'. Den skitserede udvikling strakte sig over et temmelig langt tidsrum, og den artede sig forskelligt forskellige steder i landet. De lokale variationer har givetvis været store og forholdet mellem parterne kompliceret og konfliktfyldt, som senmiddelalderens mange bondeoprør og -uroligheder viser.¹⁶ I øvrigt har jeg noteret mig med stor interesse, at også Bjørn Poulsen

mener, at senmiddelalderen var en periode, hvor bønderne (i praksis) havde nogle usædvanlige frihedsgrader – med hensyn til at drive handel.¹⁷

Jeg forsøgte også at sætte nogle begreber på denne 'dobbelte' udvikling, idet det er mit indtryk, at en generalisering af fælles træk ved livets i øvrigt forskelligartede forhold under en fælles overskrift gør vort fag lettere at kommunikere og fastholde i opmærksomheden, end hvis alle detaljer skal opregnes i deres forskellighed. Dertil kan man være heldig at finde frem til begreber, som er egnet til at indfange, at fortiden oftest var forskellig fra nutiden. Dette går man let glip af, hvis man blot bevidstløst overfører begreber fra nutidens samfund på fortiden.¹⁸ Den modsatte grøft er så at hævde, at nutidige begreber slet ikke må bruges på fortiden; også dette standpunkt gør det svært/umuligt at skrive en forståelig historie. Sådanne bestræbelser på at finde egnede begreber er uheldigvis ikke så moderne i vor dekonstruktivistiske tid. Ole Fenger kan i den (i note 2) nævnte anmeldelse ikke lide de begreber, jeg har brugt. Hvis man bruger begrebet 'feudalisme' som udtryk for en decentralisering af statsmagt kombineret med trinvis underordningsforhold, gik der "forud (...) pr. definition en centraliseret statsmagt" (s. 290). Nej, ikke hvis der hermed skal forstås, at al statsmagt i

nutidig forstand engang forinden har været centraliseret. I modsætning til Ole Fenger mener jeg godt, man kan bruge begrebet statsmagt i middelalderen, når man skal beskrive, hvor de fænomener, som siden i historien blev samlet i statsmagten, befandt sig – i det omfang de fandtes. Også det rummer en klar pædagogisk fordel, selv om middelalderen ikke selv kendte ordet. Men de kendte jo heller ikke ordet 'korstog' eller forestillingen om, at et samfund kunne ændre sig grundlæggende, eftersom samfundet jo var skabt af Gud (hvis det skete alligevel, var det for de fleste et tegn på, at Verdens undergang var forestående). Især det sidstnævnte forhold er et problem for den historiker, der vil fastholde, at man ikke må bruge begreber, som samtiden ikke selv kendte. Feudalisering indebar, at kongemagten varigt uddelegerede formaliserede magtbeføjelser, den havde skaffet sig i samfundet eller godkendte/accepterede formaliserede rettigheder, som andre ønskede sig eller havde tiltaget sig – sådan kan det også udtrykkes, og det er måske mere spiseligt?¹⁹ I øvrigt har jeg ikke sagt noget om, at kongemagtens pligt til at værne de værge-løse skulle være et feudalt træk, men nok at hans ret/pligt til at værne selvejerbønder, købstadsbeboere og hans egne fæstebønder (i en vis forstand) er det. Den såkaldte landefred 1360 har ikke som formål at fastslå dette, men den har den for os heldige egen-skab, at den afslører, at også Valde-

mar Atterdag mente, at det forholdt sig sådan.

Jeg kan ikke se, at der vindes noget ved at udskifte begrebet 'feudalisme' med 'l'ordre seignorial' eller 'familia', som man har forsøgt i henholdsvis fransk og tysk forskning, så må man jo til at forklare, at det betyder det samme som... I dansk forskning nøjer man sig som oftest med at fastslå, at godsejerne besad øvrighedsbeføjelser, men dermed går man glip af sammenhængen i systemet.

Jeg har således en vis sympati for Fengers ulyst ved at indføre begrebet 'bondekommunalisme' for noget, man tidligere har kaldt noget andet. Dette begreb har imidlertid den fordel, at det associerer til byernes kommunale/kommunistiske organisationer i senmiddelalderen med byråd, købmandsgilder og håndværkerlav. Og dermed også fremhæver den kollektive selvforvaltning som et tidens træk. Hvor meget eller hvor lidt autonomi, der skal til, før betegnelsen kan bruges, og dermed en eventuelt mere præcis kronologisk afgrænsning af fænomenet på dansk grund, ville i virkeligheden kræve, at vi kunne komme til bunds i forholdet mellem de tre ovennævnte magtfaktorer i hele perioden ca. 1400-1800, og der er mange sten her, der bør vendes, før man udtaler sig nogenlunde skråsikkert om det. Men undervejs i en sådan proces, kan man med stor fordel søge inspiration

i den meget omfattende tyske forskning, der har været bedrevet under overskriften "Kommunalismus".²⁰ Imidlertid skal jeg fastslå, at jeg aldrig har ment, at det skulle kunne være af væsentlig interesse for Danmarks vedkommende generelt at operere med karakteristikken 'kollektiv ufrihed' for perioden før ca. 1350, selv om Fenger har opfattet mig anderledes.

Ovenstående er, som det også i nogen grad er tilfældet i min omtalte artikel, præget af 'vagthed' i kronologien.

På forhånd forekommer det sandsynligt, at forholdet mellem de tre magtpoler ændrer sig over tid i den lange periode, som her er på tale. Hvis vi skal trænge dybere ned i det, kræver det imidlertid en betydelig forskningsindsats, hvor forholdet mellem de tre konsekvent fastholdes som problemstilling. Det kunne være et håb, at den omsider her i landet gryende forskning i 'historisk kriminologi', som det oftnævnte hefte af *Bol og By* er et udslag af, ville hjælpe os på vej i denne retning.²¹

NOTER

1. Per Ingesman: "Overvågning og straf på ærkesædets gods ved middelalderens slutning", *Bol og By* 1995:1; Anders Bøgh: "Feudalisering og bondekommunalisme. Noget om samfundet i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen*, red. Per Ingesman og Jens William Jensen, Århus 1994.
2. Ole Fenger: "Danmark i Senmiddelalderen", anmeldelse af *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), *Historie* 1995,2, s. 290ff.
3. Siden har jeg set, at nogle væsentlige led i denne argumentation har været fremsat før af Grethe Carlsund Petersen: "Landsbystyre og fællesskab i det 18. århundrede – belyst gennem vider og vedtægter", *Fra Ribe Amt XXIV*, 1987, s. 88f.
4. Jvf. Erik Ulsig: "Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), s. 121.
5. Blandt mange andre forsøg i den genre kan nævnes Perry Anderson: *Passages from Antiquity to Feudalism og Lineages of the Absolutist State*, begge Thetford 1974, samt Robert Brenners artikler samlet i *The Brenner Debate*, ed. T.H. Aston & C.H.E. Philpin, Cambridge 1985, hvor den nævnte modstilling er et hovedproblem.
6. Jens Chr. V. Johansen: "Det nære ting. Om kriminalitet og bøndernes retsbevidsthed på Sjælland i det 17. århundredes første halvdel", *Bol og By* 1995:1, s. 41.
7. *Herlufsholm Frie Skoles Regnskab 1585-86*, udg. Merete Dahlerup, København 1975, s. 17f.
8. Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: *Tanggård gods 1553-1559. Adelig godsdrift i Danmark i det 16. århundrede*, Odense 1980, s. 161, 174, 181, 189, 194. Som det fremgår af bogens titel, dækker de bevarede regnskaber en længere periode end den i teksten anførte. Bortset fra et enkelt atypisk tilfælde i 1559 (s. 221) forekommer der imidlertid ikke sagefaldsindtægter fra de øvrige fire år. Hvis ikke dette skyldes ændrede regnskabsprincipper, nedbringer dette forhold gennemsnittet. Dette ligger dog stadig meget højt i forhold til de øvrige nævnte eksempler.
9. Ovennævnte ræsonnement kompliceres noget af det forhold, at Hans Skovgaard muligvis slet ikke har haft ambitioner om at fremstå som en dygtig detektiv. Det fremgår af en billedtekst i Per Ingesmans artikel (se note 1) s. 14, at hans regnskaber er bevaret, fordi det blev afsløret, at de ikke var komplette. Imidlertid fremgår det ikke af artiklen, om dette forhold kan antages at have haft betydning for de fremlagte oplysninger, eller om regnskabet er korrigeret ved hjælp af modpartens bevismateriale.
10. Vedr. Johansens artikel se note 6; Hans Henrik Appel: "Forbrydelse og straf? Slagsmål og sædelighedssager i Skast herred 1635-70", *Bol og By* 1995:1.
11. Poul Meyer: *Danske bylag*, København 1949, s. 363.
12. Se de næsten enslydende vedtægter for Lumby 1592 og Allesø 1633, begge i Lunde herred, i *Danske Vider og Vedtægter* bd. I, s. 323ff. og bd. V, s. 35ff. Sidstnævnte er også af undertegnede blev omtalt som værende fra o. 1500 og vor ældste bevare-

- de. Dette er imidlertid en fejl (Helle Schummel: "Landsbyfællesskabet – Hvem har skrevet hvad og hvad ved vi?", *Bol og By* 1990:2, s. 67 m. note 99).
13. Martin Rheinheimer: "Landsbyvedtægt og øvrighed i hertugdømmet Slesvig", *Bol og By* 1995:1; Helle Schummel 1990 (se note 12), s. 75.
 14. Jvf. om ærkebispens overordentlig vidtgående privilegier i senmiddelalderen Niels Skyum-Nielsen: "Ærkekonge og ærkebiskop", *Scandia* XXIII, 1955-56, s. 9ff.
 15. Jens Villiam Jensen: "Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1).
 16. Vor ven Hans Skovgaard måtte da også tage sig af to sager om overfald på hans underordnede bondelensmænd (Per Ingesman 1995 (se note 1) s. 21). Han opererede jo i øvrigt kort før de omfattende skånske bondeoprør 1523-25.
 17. Bjørn Poulsen: "Land og by i senmiddelalderen", *Danmark i Senmiddelalderen* (se note 1), s. 218ff.
 18. Herom har jeg argumenteret udførligt i "Mellem modernisme og middelalder. Dansk middelalderhistorie før og nu.", *Historiens ansigter*, red. E. Christiansen & J.C. Manniche, Århus 1991.
 19. Man kan således næppe betragte alle de rettigheder, som godsejerne skaffede sig i senmiddelalderen som uddelegerede. Men centralmagten kunne sætte bom for erhvervelse af nye rettigheder (Anders Bøgh 1994 (se note 1), s. 98), og den kunne omvendt godkende, at sådanne etableredes (E. Ladewig Petersen: "Adelen udi Fyn, dens privilegier". Det fynske landemode i 16. og 17. århundrede", *Historie. Jyske Samlinger* Ny rk. 16, s. 234f.).
 20. Bjørn Poulsen har for nylig i en anmeldelse af Steinar Imsens andet bind om "Norsk Bondekommunalisme" i *Historie* 1996,1, s. 208, gjort sig til talsmand for, at begrebet også lader sig anvende på danske forhold.
 21. Den væsentligt mere avancerede forskning i disse emner i vore nordiske nabolande kan man få et godt indtryk af i *Det 22. nordiske historikermøde. Rapport II, Normer og social kontroll i Norden ca. 1550-1850*, red. K. Tønnesson, Oslo 1994.